

Милан Томашевић*Етнографски институт САНУ*

milan.tomasevic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0001-6006-766X>

Конспиролошки миље у Србији: наративи, неповерење и интерпретације друштвене стварности

Апстракт: У овом раду се теорије завере у Србији посматрају као структурисана културна и дискурзивна формација, а не као маргинална или патолошка уверења. Ослањајући се на антрополошке и фолклористичке приступе, конспиролошки наративи се концептуализују као облици стигматизованог знања који функционишу као интерпретативни оквири у којима друштвени актери осмишљавају неизвесност, односе моћи и неповерење у институције. У тексту се усваја појам конспиролошког миљеа, дефинисаног као динамичка конфигурација актера, медијске инфраструктуре и интерпретативних пракси у којима се ти наративи производе, циркулишу и стичу легитимитет. Методолошки, истраживање се заснива на квалитативној анализи хетерогеног корпуса медијских текстова, популарне публицистике и дигиталног садржаја у Србији од почетка новог миленијума до данас. Полазећи од типологије Мајкла Баркуна, показује се да конспиролошки наративи функционишу дуж континуума који полази од објашњења појединачних догађаја до системских и суперзавереничких оквира, чиме се омогућавају ширење и стабилизација једног ширег погледа на свет. Српски случај показује да теорије завере нису ограничене на социјалне маргине већ циркулишу кроз порозне границе између алтернативног и мејнстрим дискурса. У раду се указује на то да аналитичка релевантност теорија завере не произилази из њихове истинитости већ из способности да артикулишу конкурентне режиме знања и посредују у савременим трансформацијама у односу између медија, моћи и друштвеног значења.

Кључне речи: теорије завере, конспиролошки миље, патологизација, поглед на свет, медији, инструментализација

Конспиролошки наративи као интерпретативни оквир савремених друштава

У последње три деценије, теорије завере су постале један од највидљивијих и аналитички најизазовнијих облика јавног и медијског дискурса у савременим друштвима. Од политичке комуникације и медијских скандала

до дигиталних платформи и популарне културе, конспиролошки наративи све чешће функционишу као широко доступни интерпретативни оквири помоћу којих појединци и друштвене групе настоје да схвате и опишу сложене и често контрадикторне процесе савремености. Уместо да се посматрају искључиво као епистемички дефицити или когнитивне девијације, у новијим истраживањима се указује на потребу да се ти наративи анализирају као културно продуктивне форме које учествују у артикулацији питања моћи, ауторитета и легитимног знања.

Теорије завере већ више од два века циркулишу у политичком и медијском простору Европе и Сједињених Америчких Држава као алтернативни интерпретативни оквири за разумевање друштвено-политичких криза, технолошких преображаја и историјских ломова, али и као начин преговарања о питањима истине, ауторитета и моћи у сваком конкретном друштву (Barkun 2003; Fenster 2008; Butter and Knight 2020). Иако се у јавном дискурсу често одбацују као ирационална уверења или патолошке девијације, у савременим истраживањима се све чешће смештају у шири контекст борби за епистемички ауторитет и конкурентне режиме истине који детерминишу представе о различитим аспектима савремене културе. Оне се данас често посматрају као облик подређеног или стигматизованог знања које настаје изван институционалних устројава експертизе и легитимног ауторитета, а настоји да понуди алтернативна објашњења појава и процеса који значајно утичу на свет, политику и друштво (Aupers and Harambam 2019; Banić Grubišić 2021; Birchall 2001; Birchall 2006; Blanuša 2011; Boltanski 2014; Butter, Hatzikidi, Jeitler, Loperfido and Turza 2025; Brotherton 2015; Diković 2011; Fenster 2008; Goertzel 1994; Harambam 2020; Kulenović 2021; Kulenović i Popović 2025; Lukić 2020; Madisson and Ventsel 2021; Marjanić 2016; Marković 2018; Masco and Wedeen 2024; Pigden 1995; Silverstein 2002).

Из угла фолклористике и антропологије, теорије завере се могу разумети као савремени наративни жанр блиско повезан са урбаним легендама и другим облицима популарног приповедања који артикулишу колективне страхове, системе вредности, етике и морала те представе о скривеним облицима моћи (Brunvand 1981; Fine and Ellis 2010; Kovačević 2009; Marjanić 2016; Marković 2018). Осим тога, конспиролошки наративи делују и као реторички, симболички и политички ресурси који делегитимизују противнике, консолидују колективне идентитете и структурирају однос између обичних људи, елита и замишљених скривених актера. У савременом медијском окружењу, обележеном фрагментацијом информација и падом поверења у институционално знање, они циркулишу на пресеку фолклора, популарне културе и политичке комуникације, потпирујући културу страха и неповерења која искривљује наше виђење света, али и међуљудских односа (Bauman 2010; Furedi 2007; Furedi 2018; Svensen 2008; Wodak 2015).

У Србији, ти наративи не остају на ободима јавне сфере већ функционишу као широко доступни оквири у којима се артикулишу идеолошки сукоби и размимоилажења у контексту једног културног рата који траје већ деценијама. Штавише, често су плод политичке инструментализације естаблишмента и користе се као снажно реторичко средство у мобилизацији сентимената публике. У контексту обележеном ратовима, транзицијом и дубоком друштвено-економском поларизацијом, посебно су изражени геополитички конспиролошки наративи који друштвене процесе тумаче као деловање глобалних актера усмерених против националних интереса, а тај образац је препознатљив и у другим постсоцијалистичким друштвима централне и источне Европе (Blanuša 2011; Marković 2018).

Рад је усмерен на анализу конспиролошког миљеа у Србији као специфичног дискурзивног и медијског поља у којем се ти наративи производе, трансформишу и стичу друштвену релевантност. Уместо да се теорије завере посматрају као периферни феномен, у овом раду се показује да оне функционишу као интегрални део савременог јавног дискурса, посебно у одређеним медијским и политичким аренама. Методолошки, анализа се заснива на квалитативном и интерпретативном приступу, који обухвата корпус медијских текстова, публицистике и дигиталних садржаја насталих од деведесетих година до данас. Уместо емпиријске верификације појединачних тврдњи, фокус је на реконструкцији наративних образаца, симболичких структура и дискурзивних стратегија које друштвену стварност чине разумљивом. Као аналитички инструмент користи се типологија Мајкла Баркуна која омогућава мапирање различитих нивоа генерализације и сложености конспиролошких интерпретација. На основу овако постављеног аналитичког оквира, аутор рада настоји да допринесе разумевању теорија завере не као изолованих когнитивних аномалија већ као значајног културног ресурса који обликује савремене политичке и друштвене представе стварности. Рад има превасходно теоријско-интерпретативни карактер. Његов циљ није систематска анализа рецепције нити квантитативно мапирање конспиролошких садржаја већ реконструкција доминантних актера, медијских инфраструктура и наративних матрица које обликују савремени конспиролошки миље у Србији.

Промене у научном разумевању теорија завере: од патологизације ка културном погледу на свет

Да би се разумеле савремена видљивост и функције конспиролошких наратива у политичком и медијском простору, треба имати у виду промене у научним тумачењима теорија завере. Током највећег дела друге половине

прошлог века, тај феномен је у академској литератури тумачен превасходно кроз призму патологије и девијација рационалног мишљења, док се у новијим истраживањима све чешће разматра као сложен културни и политички феномен који је постао део самог политичког мејнстрима (Banić Grubišić 2021; Fenster 2008; Aupers and Harambam 2019; Birchall 2006; Blanuša 2011; Boltanski 2014; Brotherton 2015; Diković 2011; Harambam 2020; Kulenović 2021; Kulenović i Popović 2025; Lukić 2020; Marjanić 2016; Marković 2018; Masco and Wedeen 2024). Тај помак је кулминирао у америчком политичком контексту последње деценије, када су конспиролошки наративи почели да циркулишу не само на маргинама медијског простора већ и у оквиру самог естаблишмента. Политичка реторика повезана са Доналдом Трампом и његовим сарадницима допринела је ширењу и политичкој видљивости конспиролошких наратива која је надишла њихово присуство у јавном дискурсу из претходних деценија. Слични процеси су уочљиви и у Европи, где раст популистичких покрета и политичка поларизација подстичу ширење интерпретација заснованих на сумњи у институције, елите и званичне наративе (Butter and Knight 2020; Furedi 2018; Wodak 2015).

Дуготрајној стигматизацији теорија завере значајно су допринела истраживања која су тај феномен тумачила првенствено кроз призму индивидуалне патологије, повезујући веровање у завере са паранојом, манијом гоњења или другим облицима психичке дисфункционалности. Такав оквир су у великој мери обликовали Карл Попер и Ричард Хофстадер још средином прошлог века. Попер је конспиролошко мишљење дефинисао као специфичну теорију завере друштва, то јест као уверење да се сложени друштвени процеси могу објаснити тајним намерама и плановима моћних појединаца или група (Popper 2013). Хофстадер је, с друге стране, говорио о параноидном стилу у америчкој политици, указујући на склоност појединих политичких покрета да историјске и друштвене промене тумаче као резултат свеобухватних и злонамерних завера (Hofstadter 1996). У складу с тим, теорије завере су дуго анализиране као појава повезана искључиво са тоталитарним режимима у Европи или са екстремном десницом у Сједињеним Америчким Државама средином XX века.

Развојем дигиталних медија и трансформацијом јавне сфере такви приступи су постали недовољни. У савременим истраживањима се све чешће настоји да се схвате и објасне културне, комуникацијске и политичке функције конспиролошких наратива, а не само њихова наводна ирационалност. Томе су допринели и бројни политички и медијски догађаји са почетка XXI века, као што су успостављање Викиликса и активности Џулијана Асанжа, открића Едварда Сноудена и Челси Менинг те различити политички скандали, који су показали до које мере институционални актери нису имуни на прикривања, систематске обмане и злоупотребе моћи.

У таквом контексту је постало теже сваку конспиролошку сумњу унапред одбацити као ирационалну или потпуно неосновану (Aupers and Harambam 2019; Harambam 2020).

За разлику од ранијих приступа који су теорије завере тумачили као патолошке облике политичког мишљења, у новијим истраживањима се настоји да се разуме шта све конспиролошки наративи заиста раде у културном и друштвеном животу, какве су њихове функције, како се позиционирају и вреднују у различитим контекстима. Аутори попут Џона Братича, Стефа Ауперса, Јарона Харамбама или Марка Фенстера, између осталих, показују да теорије завере не треба посматрати искључиво као когнитивне грешке већ и као културне форме које појединцима и заједницама омогућавају да артикулишу осећај несигурности, губитка контроле и друштвене дезоријентације у сложеним историјским условима (Aupers and Harambam 2019; Fenster 2008; Bratich 2008). Посматрано на тај начин, конспиролошки наративи представљају покушај да се изађе на крај са анксиозностима које произилазе из живота у глобализованом свету који интерпретирају медији, обележеном економским неједнакостима, технолошким променама и ерозијом традиционалних извора ауторитета. Веома важан аспект најсавременијих истраживања улоге и значаја конспиролошких наратива чине теме постистине у постидеолошко доба посредовано вештачком интелигенцијом и све већом пропусношћу између реалности и њених симулација (Harambam, Grusaukaite and Wildt 2022).

Без обзира на разлике у приступима, већина научних одређења теорије завере третира као наративе који описују тајне планове и деловања мале, злокобне, али изузетно моћне групе актера за које се верује да контролишу најзначајније процесе за друштво. У овом раду појам конспиролошког наратива односи се на приче које друштвене догађаје и процесе објашњавају као резултат намерног, скривеног деловања моћних актера за које се верује да управљају кључним политичким, економским или културним токовима.

У антрополошком смислу, такви наративи могу се разумети као елементи ширег погледа на свет, то јест као когнитивни и културни оквир на основу којег појединци и заједнице тумаче структуру реалности и односе у друштву. Како је показао Клифорд Герц, поглед на свет представља систем интерпретативних претпоставки кроз који се друштвена стварност чини разумљивом и морално смисленом, па се и конспиролошки наративи могу посматрати као један од начина његове артикулације (Geertz 1973). Слично томе, Бергер и Лукман показују да се друштвене околности не доживљавају као непосредно дата стварност већ као симболички конструисане у системима знања и објашњења који људима омогућавају да одрже осећај смисла и реда у свету (Berger and Luckmann 1966). Конспиролошки поглед на свет подразумева уверење да се иза привидно хаотичних и непред-

видљивих процеса налазе скривени актери чији су планови систематични, намерни и до танчина прорачунати.

Антрополошко проучавање теорија завере не своди се на процену њихове истинитости или неистинитости већ на анализу културних значења и симболичких структура у којима ти наративи организују друштвено искуство и артикулишу односе моћи, морала и колективне несигурности. Антрополошко и фолклористичко проучавање теорија завере усмерава пажњу на њихову генезу, циркулацију и употребу. Питање није само шта теоретичари завере говоре већ како такви наративи настају, на које се фолклорне и митолошке обрасце ослањају, како се преносе у различитим медијским формама и шта омогућава њихову дуговечност. Теорије завере често користе препознатљиве структуре приче, то јест поседују скривене актере, жртве, издајнике, инсајдере и апостате, тајне планове и драму откривања истине. Управо зато оне делују као посебно ефикасни наративни механизми, који у свету сложених узрочности и непрегледних институционалних мрежа нуде јасан распоред улога, моралну поларизацију и уверење да се иза привидног хаоса ипак налази неки поредак, ма колико он био мрачан и непријатељски.

У научној литератури теорије завере се често описују као облик „лоше науке“ или псеудообјашњења која, ослањајући се на фрагментарне индиције и слободно повезивање чињеница у „скоку маште“, изводе далекосежне и сензационалне закључке. Основни проблем који се у таквим приступима наглашава јесте то што се у теоријама завере често постављају легитимна питања о моћи, транспарентности и одговорности политичких актера, али се на њих нуде недовољно утемељени или погрешни одговори (Sunstein and Vermeule 2009; Barkun 2003). Управо је због тога велики део академске литературе посветио пажњу питању епистемичког ауторитета у конспиролошким дискурсима, будући да теорије завере редовно доводе у питање легитимитет институционалних извора знања, као што су научне институције и државни органи (Butter 2020; Harambam and Aupers 2015; Diković 2011; Bratich 2008).

Оне се најчешће јављају онда када званични наративи делују недовољно убедљиво или када институционални актери не успевају да сложене друштвене догађаје објасне на начин који је прихватљив широј публици. Због тога се конспиролошки наративи могу тумачити и као својеврсна политика „одоздо“, то јест као покушај маргинализованих појединаца и група да артикулишу сопствена тумачења друштвених процеса и изразе сумњу у легитимитет владајућих елита. Та тумачења се често ослањају на концепт „режима истине“, који указује на то да се друштвена знања увек формирају у одређеним структурама моћи и институционалним оквирима (Foucault 1980; Diković 2011; Kulenović i Popović 2025). Теорије завере се

готово увек појављују у директном сукобу са званичним документима, доминантним дискурсима и научним парадигмама којима се дефинишу границе легитимног знања.

Ширење теорија завере може се разумети и у светлу концепта културне хегемоније, који показује да се друштвени поредак одржава захваљујући институцијама које производе и легитимизују одређене представе света. Када поверење у те институције ослаби, јављају се алтернативни наративи који оспоравају доминантне режиме истине и нуде другачија тумачења односа моћи у друштву (Gramsci 1971; Pozzoni and Quattromini 2024). У савременом политичком животу теорије завере зато често постају средство мобилизације, нарочито у популистичким покретима који јавност окупљају око наратива о корумпираним елитама и скривеним центрима контроле. Конспиролошки дискурси тако делују као снажан реторички ресурс, пошто омогућавају делегитимизацију политичких противника, али и конструисање сопствене позиције као жртве или носиоца разобличавања скривених тајни (Fenster 2008; Muirhead and Rosenblum 2019).

У савременом медијском окружењу теорије завере више нису само спонтано настали усмени наративи већ и део глобалне културне индустрије. Интернет, друштвене мреже и дигитални медији омогућавају њихово брзо ширење и трансформацију, док различити актери, од дигиталних аутора и инфлуенсера до медијских компанија и политичких организација, често издашно профитирају од њихове популарности и политичке употребе (Butter 2020; Narambam 2020).

Наслеђе теорија завера у Србији: савремени конспиролошки миље

Конспиролошки наративи су појава дугог трајања у српској политичкој и културној историји. Они се појављују већ у раном периоду модерне српске државе, у контексту устанака, династичких сукоба и борби за ослобођење од Османског царства, када су политичке агенде, али и интриге, тајна друштва и представе о скривеним центрима моћи чинили важан део политичке праксе. Од завереничких мрежа у XIX веку и улоге тајних организација у политичком животу Србије прве половине XX века, до каснијих дипломатских надигравања са Совјетским Савезом, политичких убистава и идеолошких обрачуна у југословенском социјалистичком оквиру, идеја о скривеним плановима и тајним актерима постојала је у локалним тумачењима политичког распореда снага и националних пројеката. После распада Југославије и током ратова деведесетих година, ти наративи добијају нови замах и додатну геополитичку димензију у

односу са Западом, па се регионални сукоби, унутрашње кризе и међународни притисци готово искључиво тумаче у светлу деловања великих сила и међународних организација, без адекватног осврта на сопствену одговорност и поступање.

Најзначајнију улогу у ширењу тих наратива имају медији. Конспиролошке интерпретације су последњих деценија циркулисале у различитим форматима, од новинских фељтона и публицистике у часописима, као што су током деведесетих година били *НИН*, *Дуга* и бројни дневни листови попут *Вечерњих новости* или *Политике Експрес*, преко специјализованих публикација као што су *Треће око*, *Зона сумрака* или *Шесто чуло*, до телевизијских емисија, интернет портала и данашњих подкаста и Јутјуб канала. У том смислу, дигитални медији нису произвели конспиролошки дискурс у Србији, али су значајно убрзали његову циркулацију, умножавање и доступност. Омогућили су да се алтернативна тумачења политичких, историјских и научних тема представљају као скривена знања која званичне институције наводно прећуткују, потискују или прикривају.

У том контексту, савремени конспиролошки миље у Србији може се прецизније одредити као динамички структурирано дискурзивно поље у којем различити актери, медијски формати и интерпретативне праксе копродукују и промовишу конспиролошке наративе. Под појмом миљеа се не подразумева само скуп појединачних аутора или текстова већ аналитички конструисан простор који обухвата (1) актере (публицисте, новинаре, политичке говорнике, дигиталне ауторе), (2) медијску инфраструктуру (штампу, телевизију, интернет portale, друштвене мреже), (3) наративне репертоаре (геополитичке, технолошке, есхатолошке интерпретације) и (4) праксе рецепције и реинтерпретације у оквиру публике.

Тако дефинисан миље карактерише висок степен медијске разуђености и интермедијалности, при чему се конспиролошки наративи крећу између маргиналних и мејнстрим канала, често без јасне границе између алтернативних и институционалних извора знања. На пример, интерпретације повезане са глобалним актерима („Нови светски поредак“, фармацеутске корпорације или међународне организације) циркулишу истовремено у таблоидној штампи, специјализованим публикацијама и дигиталним платформама, где се даље трансформишу кроз коментаре, видео-формате и алгоритамски посредовану видљивост. Та циркулација не подразумева једносмерно ширење дезинформација већ континуирано преговарање значења у различитим медијским аренама. Платформе као што су Јутјуб, Тик-Ток или Телеграм доприносе формирању специфичних информационих окружења, „ехо комора“, у којима корисници бивају изложени садржајима који потврђују већ постојећа уверења, што може олакшати стабилизацију конспиролошких интерпретација. Стога се конспиролошки миље у Србији

може разумети као специфичан режим продукције и легитимације знања, у којем границе између информације, интерпретације и спекулације постају порозне, а конспиролошки наративи стичу статус хеуристичких оквира за тумачење друштвене стварности у одређеним сегментима јавности. У том смислу, њихова друштвена релевантност не произилази искључиво из њихове „истинитости“ или „неистинитости“ већ из њихове способности да артикулишу искуства несигурности, неповерења и перципиране асиметрије моћи у савременом друштву.

Проучавање теорија завере у Србији

Проучавање теорија завере у Србији нема нарочито дугу и богату академску традицију, али у домаћој научној продукцији постоји неколико значајних радова који су поставили темеље за систематско истраживање тог феномена. Пионирску улогу у том пољу има Јован Бајфорд, који је почетком двехиљадитих година одбранио докторску дисертацију посвећену конспиролошком дискурсу у Србији и касније објавио више радова у којима анализира антисемитске и антимасонске наративе те шире културне и политичке функције теорија завере у постјугословенском простору. Његова истраживања представљају један од првих систематских покушаја да се тај феномен анализира у контексту савремених друштвених и политичких процеса (Bajford 2006; Byford 2011).

Осим Бајфорда, темом теорија завере бави се и више домаћих аутора из различитих дисциплинарних перспектива. Јована Диковић, Ана Банић Грубишић, Нина Куленовић и Мирослав Поповић, као и Александар Палавестра и Радивој Радић, анализирају тај феномен углавном у контексту псеудонаучних тумачења историјских и културних процеса те у оквиру ширих расправа о злоупотреби прошлости и алтернативним историјским наративима (Banić Grubišić 2021; Diković 2011; Palavestra 2010; Radić 2005; Kulenović 2021; Kulenović i Popović 2025). У њиховим радовима се указује на то да теорије завере често функционишу као средство популаризације псеудоисторијских и псеудонаучних тумачења која се представљају као алтернатива академским тумачењима прошлости.

Значајан допринос разумевању тог феномена долази и из психологије. Истраживачка група окупљена око Ирис Жежељ спровела је низ емпијских студија које се баве психолошким факторима веровања у теорије завере, нарочито у контексту пандемије ковида 19 и ширења антивакциналних наратива (Imhoff *et al.* 2022; Lukić 2020; Lukić, Žeželj and Stanković 2019; Teovanović *et al.* 2021). Пандемија је у том смислу била важан тренутак значајног пораста интересовања за ту тему у до-

маћем академском дискурсу, будући да су конспиролошке интерпретације постале изузетно видљиве у јавном простору. Осим тога, постоји и изванредан број радова из области студија безбедности и политикологије, у којима се теорије завере анализирају пре свега као део политичке пропаганде и информационог ратовања.

Иако ти радови долазе из различитих дисциплинарних традиција, социјалне психологије, историографије, археологије, антропологије и студија медија, сви они указују на то да су конспиролошки наративи важан део савременог културног и политичког дискурса у Србији.

Носиоци конспиролошког миљеа у Србији

Огроман број аутора, публициста, новинара и јавних личности из Србије је последњих неколико деценија на различите начине учествовао у формирању и ширењу конспиролошких наратива. Неке од њих би можда било спорно сврстати у конспиролошки миље у строгом смислу те речи, будући да њихов опус обухвата и теме које нису директно повезане са теоријама завере. Ипак, продукција настала последњих тридесетак година, а посебно у периоду од распада Југославије до почетка друге деценије XXI века, толико је обимна и тематски разноврсна да је тешко говорити о том феномену без осврта на највидљивије ауторе и медијске актере који су у јавни простор уносили конспиролошке интерпретације политичких, историјских и друштвених процеса. Навођење тих имена не треба схватити као покушај стигматизације или моралне дисквалификације већ као настојање да се укаже на ширину и разноврсност конспиролошког поља у Србији на прелому миленијума.

У том медијском и интелектуалном простору појављују се различити типови аутора: новинари који се баве политичким интригама и обавештајним структурама, публицисти који нуде геополитичка тумачења светских догађаја, псеудоисторичари који настоје да ревидирају националну прошлост те јавни интелектуалци који политичке и културне процесе тумаче кроз призму глобалних завереничких мрежа. У тај широки спектар могу се сврстати аутори попут Ратибора Ђурђевића,¹ Марка Лопушине,² Радоша Калајића, Миље Вујановић Регулус, Спасоја Влајића, Смиље Аврамов,³

¹ Као пример погледати књиге *Масонерија или Супербанкари: Вампири савременог човечанства*, између осталих.

² Видети књиге *Странци који нас мрзе: некад и сад* или *Тајна друштва у Србији*, између осталих.

³ Видети књигу *Трилатерална комисија или Постхеројски рат Запада против Југославије*.

Дејана Лучића,⁴ Милана Видојевића,⁵ Светозара Радишића,⁶ Миломира Марића⁷, Вање Булића,⁸ Зорана Луковића и Александра Сенића,⁹ Радована Дамјановића, Олге Луковић Пјановић,¹⁰ Јована Деретића,¹¹ Мирољуба Петровића,¹² Војислава Шешеља, Бранислава Несторовића,¹³ Бранка Драгаша,¹⁴ Весне Пешић,¹⁵ Јоване Стојковић,¹⁶ Саше Радуловића и Наде Костић,¹⁷ Велимира Абрамовића,¹⁸ Биљане Ђоровић,¹⁹ Горана Шарића²⁰ и Саше Боројевића.²¹ То су само највидљивији и можда најпознатији појединци, али тај списак је значајно шири и богатији. Неки од њих више нису живи, али су оставили неизбрисив траг на домаћој конспиролошкој сцени.

⁴ Видети књигу *Владари из сенке* или погледати емисију „Лучић инсerti“, која се може пронаћи на Јутјубу на адреси: <https://www.youtube.com/@lucicinserti>.

⁵ Погледати књиге *Досије Омега: Нови светски поредак као нови сатанизам*, између осталих.

⁶ Списак књига могуће је видети на личној презентацији аутора: <https://www.svetozarradistic.com/>

⁷ Више од деценије емисија „Ћирилица“, која је емитована на различитим телевизијским каналима, приказивала је и неговала најразличитије идеје и ауторе који долазе из домена тема које нас овде интересују.

⁸ Нарочито радом на емисији „Бисери“, која је отварала простор за бројне појединце са схватањима света која бисмо могли да окарактеришемо као „конспиролошка“.

⁹ Видети књигу *Верске секте*, али и предговоре које је писао Сенић.

¹⁰ Видети тротомно дело *Срби народ најстарији*.

¹¹ Видети књигу *Измишљено досељавање Срба*, између многих других.

¹² Погледати књигу *Ко влада светом*.

¹³ Погледати интервјуе у различитим емисијама и подкастима, нарочито након пандемије ковида 19 и током политичког ангажмана Несторовића.

¹⁴ Видети интервјуе за подкаст Балкан инфо, али и бројне друге видео-клипове који још увек постоје на Јутјубу.

¹⁵ Као власница издавачке куће „Пешић и синови“, има значајну улогу у дистрибуцији најразличитијих алтернативних идеја, теорија и концепција о „прећутој историји“.

¹⁶ Најпознатија је као снажан заговорник наратива о штетности вакцина и злоћудном утицају фармацеутске индустрије.

¹⁷ Као политичари и јавне личности заговарају и негују снажне конспиролошке наративе у својим наступима и излагањима.

¹⁸ Видети интервјуе и видео-клипове у којима аутор проблематизује саму природу реалности, а и даље се налазе на Јутјубу.

¹⁹ Видети књигу *Атлантис против Левијатана: Борци против глобализма*, између свега осталог.

²⁰ Видети бројне јавне наступе у којима аутор заговара позиције и ставове „српске аутохтонистичке школе“.

²¹ Погледати емисију „Теорије завере“, која се емитује на телевизији Б92, а налази се и на Јутјубу, на адреси: <https://www.youtube.com/@sasaborojevic2684>.

У том спектру могу се уочити значајне разлике у начину производње и циркулације конспиролошких наратива. Док поједини аутори настоје да артикулишу релативно кохерентне и оригиналне интерпретативне моделе, други функционишу пре свега као компилатори и амплификатори већ постојећих глобалних наратива. Истовремено, део актера делује у блиској вези са одређеним медијским, безбедносним и политичким структурама, што указује на то да конспиролошки дискурс не настаје искључиво спонтано већ може бити и инструментализован у оквиру ширих стратегија јавне комуникације.

Ти аутори су радили или још увек делују у различитим медијским форматама, од новинских фељтона, публицистике и телевизијских емисија до интернет портала, Јутјуб канала и друштвених мрежа. Данас посебно значајну улогу у ширењу конспиролошких наратива имају медијске платформе, као што су емисије на каналима са националном фреквенцијом, попут телевизија Хепи, Б92 и Пинк, затим интернет портали као што су Курир, Информер, Ало, Српски Телеграф и други таблоиди, као и дигитални формати попут Јутјуб канала и подкаста (нпр. Балкан инфо, HelmCast и низ других мање популарних формата), који омогућавају директну комуникацију са публиком и брзу циркулацију алтернативних објашњења политичких и друштвених процеса. Управо та медијска инфраструктура представља кључни механизам којим се конспиролошки дискурс одржава, умножава и трансформише у савременом јавном простору. Ипак, треба истаћи да посебну улогу у савременој артикулацији теорија завера имају подкасти и дигитални разговорни формати, који омогућавају дуга излагања, привид непосредности и аутентичности. За разлику од класичних медија, ти формати омогућавају постепено увођење публике у сложене и често свеобухватне интерпретативне системе, чиме доприносе стабилизацији и ширењу конспиролошких наратива.

Посебно питање је улога медија блиских државним структурама у ширењу и нормализацији конспиролошких наратива. У контекстима политичких криза, геополитичких тензија или ратних сукоба, такви наративи често функционишу као средство мобилизације јавности, артикулишући колективне страхове, неповерење и осећај угрожености. Конспиролошки дискурс у тим околностима не служи само као облик алтернативног тумачења стварности већ и као ресурс за конструисање емоционално набијених интерпретативних оквира који омогућавају политичку консолидацију и усмеравање јавног мњења. На тај начин медијски простор постаје место где се конспиролошки наративи преплићу са стратегијама симболичке мобилизације и политичке комуникације. Независни медији и аналитичке платформе, попут оних које се баве провером чињеница и критичком анализом јавног дискурса, настоје да деконструишу такве наративе указујући

на њихову политичку функцију, медијску манипулацију и недостатак емпиријских доказа. Истовремено, платформе за проверу чињеница, као што је *Истиномер*, али и *Теодулија*, систематски бележе и анализирају ширење неутемељених или манипулативних тврдњи, показујући на који начин се конспиролошки наративи укључују у свакодневну политичку комуникацију.

У целини посматрано, конспиролошки миље у Србији представља сложен и хетероген културни простор у којем се преплићу националистичка тумачења историје, геополитичке спекулације, псеудонаучни наративи и политичка пропаганда. Управо због те разноврсности и широког медијског присуства, анализу тог феномена није могуће ограничити на појединачне ауторе или публикације. Она захтева систематско проучавање целокупног дискурзивног поља у којем се теорије завере појављују као један од доминантних начина тумачења света и реалности. Такво схватање упућује на важност антрополошког, емпиријског истраживања на терену и сагледавања стварних последица које ти садржаји производе на публику, која о њима може да преговара, да их усваја, одбацује, пародира или модификује, која може да их присваја, преобликује и користи на различите начине. У овом раду се примарно анализирају производња и циркулација конспиролошких наратива, док питање рецепције остаје отворено за будућа етнографска истраживања. Публика није пасивни прималац тих садржаја већ активно преговара са њиховим значењима у складу са сопственим искуствима и друштвеним позицијама.

Тематске матрице конспиролошког дискурса у Србији

Конспиролошки наративи који циркулишу у српском јавном простору не појављују се као произвољан скуп фрагментарних интерпретација већ показују висок степен структурне стабилности и репетитивности. Њихова унутрашња организација може се аналитички реконструисати као скуп тематских матрица или релативно стабилних наративних образаца који омогућавају артикулацију односа између моћи, угрожености и колективног идентитета. У основи тих матрица налази се бинарна опозиција између малог, угроженог колектива и моћних, често невидљивих актера који делују из сенке, при чему се друштвена стварност преводи у наративни језик намере, стратегије и координисаног деловања.

Тај наративни модел не функционише само као средство поједностављивања сложених процеса већ и као механизам њихове моралне и политичке артикулације. Дихотомијом „Нас“ и „Њих“ конспиролошки дискурс не само да објашњава друштвене догађаје већ истовремено успоставља и

границе колективне припадности и идентитета. У том контексту, глобалне елите, међународне институције или тајна друштва појављују се као структурни антагонисти, док се национална заједница конституише као жртва њихових планова. Таква наративна конфигурација омогућава да се контингентност и непредвидљивост друштвених процеса редукују на логику скривене намере, чиме се хаотична стварност реорганизује у кохерентну причу о сукобу између моћних и немоћних актера, „зла и добра“.

Посебно значајну улогу у тим тематским матрицама има фигура „унутрашњег непријатеља“. Осим спољних актера, конспиролошки наративи систематски идентификују и домаће политичаре, интелектуалце или јавне личности као посреднике или сараднике ширих завереничких структура. На тај начин се успоставља наративна економија у којој се видљиви политички конфликти тумаче као површинске манифестације дубљих, скривених односа моћи. Означавање противника као „издајника“, „агената“ или „унутрашњих других“ није само реторичка стратегија већ и кључни механизам симболичког искључивања, који показује структурну сродност са класичним обрасцима жртвеног јарца. У том смислу, конспиролошки дискурс и интерпретира стварност и активно учествује у производњи друштвених подела, хијерархија легитимитета, али и прогона.

Ипак, фасцинација моћним и често непријатељски представљеним глобалним актерима не може се свести искључиво на ефекте политичке инструментализације или медијске продукције. Она је дубоко укореењена у историјском искуству српског друштва, обележеног ратовима, стварним геополитичким притисцима и честим променама политичких режима. Управо због тога конспиролошки наративи показују способност да комбинују емпиријски препознатљиве историјске догађаје са спекулативним интерпретацијама, градећи хибридне наративне форме у којима се реални политички конфликти преплићу са идејама о глобалним завереничким мрежама. Та хибридна је један од кључних извора њихове персуазивности.

Трансформације конспиролошког дискурса након политичких промена почетком XXI века додатно указују на његову адаптивност. Док су наративи деведесетих били превасходно усмерени на ратне и геополитичке теме, у постсоцијалистичком периоду се постепено померају ка питањима транзиције, приватизације и интеграције у глобалне економске и политичке токове. Ти процеси се у конспиролошким интерпретацијама често тумаче као облици прикривеног губитка суверенитета, при чему се фокус све више премешта са спољних актера на домаће политичке и економске елите. Посебно након друге деценије XXI века, теме економске зависности, страних инвестиција и управљања природним ресурсима постају централни мотиви тих наратива, што је видљиво у интерпретацијама великих инфраструктурних и рударских пројеката као делова ширих стратегија дугорочне контроле.

У том контексту, фигура „нових елита“ добија посебну аналитичку важност. Те елите се у конспиролошком дискурсу позиционирају на пресеку глобалних структура моћи и локалних политичко-економских процеса, функционишући као посредници у транснационалним мрежама које се доживљавају као носиоци скривених интереса. Њима се приписује кључна улога у обликовању политичких одлука, економских политика и управљања ресурсима, чиме се успоставља континуитет између традиционалних представа о спољним претњама и савремених интерпретација унутрашњих друштвених односа. На тај начин конспиролошки дискурс конструише сложене моделе тумачења у којима се глобално и локално, спољно и унутрашње, преплићу у јединствене обрасце скривеног деловања.

Посматране као тематске матрице, те наративне структуре нису статични обрасци већ динамички оквири који се континуирано прилагођавају новим политичким, економским и медијским условима. Управо у тој способности трансформације лежи њихова аналитичка важност, пошто омогућавају да се различити догађаји, актери и процеси интегришу у кохерентне системе значења који обликују савремене интерпретације друштвене стварности.

Безбедносне структуре као објекат и ресурс конспиролошког дискурса

Најсложенији сегмент конспиролошког миљеа у Србији чине наративи о улози и деловању безбедносних служби, то јест о институцијама државне безбедности које су деловале у различитим политичким системима, од монархије, југословенског социјализма до савремене српске државе. У јавном дискурсу и медијским тумачењима те службе се често појављују као кључни актери скривених политичких процеса, што је у великој мери последица чињенице да су њихове активности дуго биле, а и остале, обавијене тајношћу и ограниченим јавним надзором. Истовремено, бројни документовани случајеви злоупотреба, политичког насиља и илегалних операција које су безбедносне структуре спроводиле од краја Другог светског рата, а нарочито деведесетих година, значајно су допринели формирању културе сумње према њиховом деловању.

Скраћенице као што су ОЗН, УДБ, ДБ, БИА, ВОА, ВБА или КОС редовно се појављују и у конспиролошким наративима и у текстовима истраживачких новинара који се баве политичким аферама и нерешеним случајевима политичког насиља. Управо паралелни живот тих институција у два различита дискурса, конспиролошком и истраживачком, чини анализу тог феномена посебно сложенем. С једне стране, постоји богат

корпус медијских извештаја и судских поступака који указују на стварне злоупотребе и криминалне активности појединих припадника служби. С друге стране, у јавности циркулишу бројни наративи који им приписују готово свемоћну способност контроле политичких процеса, медија и друштва у целини.

Осим тога, неопходно је указати и на могућу повратну везу између безбедносних структура и самог конспиролошког миљеа. У појединим интерпретацијама, теорије завере не функционишу искључиво као спонтани производ културе сумње већ и као потенцијално употребљив ресурс у стратегијама политичке комуникације. У том смислу, конспиролошки наративи могу имати инструменталну вредност у процесима спиновања, замагљивања одговорности и скретања пажње са осетљивих политичких питања. Ширењем алтернативних и често међусобно контрадикторних објашњења, производи се информациона конфузија која отежава јасно разумевање догађаја и релативизује границу између утемељених и неутемељених тврдњи. На тај начин, конспиролошки дискурс може деловати као део ширег репертоара управљања перцепцијом, којим се сумња не неутралише већ активно одржава и усмерава.

Типологија конспиролошких наратива: од догађаја до система

Како би се избегла редукција конспиролошких наратива на хетероген скуп изолованих интерпретација, у овом раду се предлаже њихова аналитичка систематизација у типолошком оквиру инспирисаном класификацијом Мајкла Баркуна (Barkun 2003).²² Та типологија се не користи као крута категоризација већ као хеуристички инструмент који омогућава мапирање различитих нивоа генерализације, комплексности и наративне структуре домаћег конспиролошког миљеа. Полазна претпоставка је да се конспиролошки наративи у Србији не појављују као изоловани дискурзивни фрагменти

²² Мајкл Баркун разликује три основна типа теорија завере према обиму и нивоу општости: догађајне (*event conspiracies*), системске (*systemic conspiracies*) и суперзавере (*superconspiracies*). Догађајне теорије завере односе се на конкретне, временски и просторно ограничене догађаје и подразумевају деловање релативно малог броја актера. Системске теорије завере подразумевају постојање ширих, трајнијих структура моћи које стоје иза бројних различитих догађаја и процеса, при чему се појединачни случајеви интерпретирају као делови јединственог плана. Најшири ниво чине суперзавереничке конструкције, у којима се различите завере интегришу у свеобухватан и хијерархијски организован систем скривене моћи, који наводно управља политичким, економским и културним процесима на глобалном нивоу (Barkun 2003).

већ као елементи континуиране скале интерпретација које се крећу од конкретних догађаја ка свеобухватним објашњењима друштвене стварности.

Предложена типологија конспиролошких наратива заснива се на укрштању два комплементарна аналитичка критеријума. Први је тематски и односи се на домене значења у којима се конспиролошки дискурс артикулише (геополитички, псеудоисторијски и религијско-езотеријски регистар). Други је структурни и прати степен општости, комплексности и интеграције наратива, ослањајући се на типологију коју је развио Баркун. Док тематске категорије омогућавају да се идентификују доминантни садржински обрасци, структурни нивои указују на начин организације наратива и њихову интерпретативну амбицију. Такво методолошко укрштање омогућава да се исти тематски мотиви прате на различитим нивоима генерализације, од конкретних објашњења појединачних догађаја до свеобухватних интерпретативних система.

Полазећи од тог оквира, српски конспиролошки миље се може разумети као континуум наратива који се креће од интерпретација усмерених на појединачне догађаје, преко идеолошки стабилizованих системских образаца, до свеобухватних конструкција које претендују да објасне стање света у целини. Та унутрашња разуђеност праћена је и различитим степенима друштвеног легитимитета и медијске видљивости, од публицистичких и новинарских формата који постоје у ширем јавном простору, до маргинализованих, али утицајних алтернативних ниша. У том смислу, конспиролошки наративи у Србији не чине хомоген корпус већ динамично дискурзивно поље у којем се преплићу различити нивои интерпретације, медијске форме и режими знања.

Конспиролошки репертоар у Србији почетком XXI века може се условно поделити на неколико тематских група наратива. Прву групу чине геополитичка објашњења у којима се политички и друштвени процеси на Балкану тумаче као резултат деловања глобалних центара моћи. У тим наративима главни актери историјских процеса су моћне међународне институције и елите, као што су финансијске династије попут Ротшилда, Рокфелера, Моргана, Крупових или Варбурга, историјске империјалне структуре попут Ватикана и Римокатоличке цркве, Хабзбуршке монархије, Британске империје или комунистичке Интернационале (то јест каснијег Информбироа), тајна друштва као што су Масони, Илуминати, Комитет 300, те савремене геополитичке мреже моћи које чине западне обавештајне службе, МИ6, ЦИА, Мосад, КГБ, владе Сједињених Америчких Држава и Велике Британије, Институт Тависток, Трилатерална комисија, група Билдерберг или фонд Блекрок.²³ У тим тумачењима регионални конфликти и

²³ Заговорници таквих теорија су аутори попут Смиље Аврамов, Дејана Лућића, Марка Лопушине, Милована Марића, Бранка Драгаша, Биљане Ђоровић

унутрашње политичке кризе често се представљају као део ширих стратегија „новог светског поретка“ или „црног племства“, то јест као епизоде глобалних процеса управљања светском политиком (Bajford 2006; Butter 2020; Butter and Knight 2020). У конспиролошком репертоару најчешће се појављују наративи који распад Југославије, НАТО бомбардовање и политичке трансформације на Балкану тумаче као резултат дугорочних геополитичких стратегија западних сила те тумачења која глобалне здравствене, технолошке и економске процесе представљају као инструменте транснационалних елита за контролу становништва (Byford 2011; Butter 2020; Narambam 2020). Геополитички конспиролошки наративи функционишу као културни механизми редукције сложености. Они локалне и често контрадикторне политичке процесе преводе у језик намере и координираног деловања моћних актера, чиме омогућавају да се историјска искуства губитка контроле и зависности од великих сила реконструишу као разумљива и наративно кохерентна целина. У том смислу, ти наративи не само да објашњавају догађаје већ и артикулишу и позицију колектива у глобалном поретку моћи.

Другу значајну групу конспиролошких наратива чине аутохтонистичке теорије које представљају настојање да се радикално преиспитају историјско порекло Срба и њихова улога у европској цивилизацији. У тим тумачењима се појављује читав низ псеудоисторијских и псеудоархеолошких теорија које тврде да су Срби најстарији народ у Европи, то јест да су носиоци древних цивилизацијских традиција које академске институције наводно систематски прикривају.²⁴ У тим интерпретацијама се често комбинују националистички мотиви са ширим конспиролошким наративима о „завери историографије“ у којима се тврди да међународне научне институције намерно умањују или прикривају значај српске прошлости (Radić 2005; Palavestra 2010). Аутохтонистички наративи делују као специфичан облик симболичке компензације. У контексту политичких и историјских фрустрација, они омогућавају реконструкцију колективног идентитета кроз идеју о изгубљеној или потиснутој величини. Конспиролошки елемент, то јест „завера историографије“, овде има функцију легитимације

и многих других који су се почев од раних деведесетих година прошлог века ослањали на тај дискурс у објашњавању ситуације у којој су се Југославија и Србија нашле.

²⁴ Ту врсту наратива заговарали су и заговарају аутори попут Олге Луковић Пјановић, Јована Деретића, Ђорђа Јанковића, Весне Пешић, Горана Шарића, Радована Дамјановића и бројних других аутора који су, нарочито након појаве Јутјуба, као друштвене мреже, успоставили један сложен и богат дискурс који обухвата историју, археологију, етнологију, али и генетику, као посебно важну грану науке за интерпретацију те конспиролошке матрице.

алтернативног знања, при чему се академске институције позиционирају као актери моћи, а не као неутрални произвођачи истине. Тако се историја трансформише у арену симболичког сукоба због ауторитета и идентитета.

Савремени конспиролошки репертоар у Србији обухвата и мноштво наратива који се развијају на пресеку езотерије, окултизма и религијских интерпретација света. У тим тумачењима, политички и друштвени процеси често се повезују са идејама о скривеним духовним или метафизичким силама, тајним знањима и симболичким системима који наводно стоје иза видљивих историјских догађаја.²⁵ Окултни мотиви или езотеријске традиције интегришу се у шире конспиролошке наративе о глобалним елитама, чиме се политички конфликти тумаче као манифестације дубљих, „невидљивих“ структура деловања. Истовремено, значајно место заузимају оквири тумачења у којима се савремени друштвени процеси читају кроз призму апокалиптичких и есхатолошких представа, укључујући интерпретације о моралном посрнућу, духовној кризи и доласку „последњих времена“. Религијско-езотеријски наративи, као што су тумачења савремених технологија помоћу мотива „жига звери“, функционишу као морални и космолошки оквири за разумевање друштвених промена.²⁶ Они технолошке и биополитичке процесе преводе у језик есхатологије, чиме савремене трансформације добијају значење у оквиру ширег наратива о духовној кризи и крају историје. Ти наративи не само да изражавају страх од контроле већ структурирају искуство несигурности кроз јасне категорије добра и зла, реда и поремећаја, спасења и пропасти.

Полазећи од типологије коју је развио Мајкл Баркун (Barkun 2003), српски конспиролошки миље се може разумети као слојевито дискурзивно поље у којем коегзистирају наративи различитог обима и степена општости. Најнижи ниво чине тзв. догађајне теорије завере, усмерене на конкретне историјске или политичке догађаје, од политичких убиства и ратова деведесетих до савремених афера и геополитичких криза.²⁷ Ти наративи

²⁵ Главни носиоци тог дискурса су Радош Калајић, Милан Видојевић, Спасоје Влајић, Мирољуб Петровић, Светозар Радишић, Вања Булић, Велимир Абрамовић, као и аутори који се ослањају на интерпретације хришћанске есхатологије различитих деноминација и заједница.

²⁶ „Дигитални анђеос: жиг звери“ је пропагандно-документарни филм који је био популаран у периоду увођења биометријских личних докумената, то јест личних карата које имају чип на себи. Наратив филма је апропријација диспензационалистичког премиленијалистичког дискурса који је био врло популаран у Сједињеним Америчким Државама седамдесетих и осамдесетих година прошлог века.

²⁷ Примери ове категорије су теорије о хашењу, суђењу и смрти генерала Драгољуба Михајловића, деловању и смрти Слободана Пенезића, убиству премијера Зорана Ђинђића и низу других догађаја који су били преломне тачке у сложеним и

су често блиски публицистичком и новинарском дискурсу, ослањају се на фрагментарне доказе и сведочанства, а функционишу као алтернативна тумачења већ познатих догађаја. У српском контексту, они представљају најпропуснију зону између конспиролошког и легитимног јавног говора, будући да се често надовезују на стварне догађаје и нерешена политичка питања. На нивоу појединачних догађаја, конспиролошки наративи функционишу као алтернативни режими објашњења у ситуацијама епистемичке несигурности. Када званични наративи делују непотпуно или неубедљиво, ти наративи омогућавају публици да реконструише догађај као смислену целину, попуњавајући „празнине“ у знању. Њихова функција није нужно у томе да понуде кохерентан систем, већ да одрже сумњу као валидан облик односа према институционалном знању.

На вишем нивоу комплексности налазе се „системске“ теорије завере, које појединачне догађаје повезују у шири образац деловања једне доминантне структуре моћи. У тим интерпретацијама свет се тумачи деловањем релативно стабилних актера, глобалних елита, западних сила, међународних организација или тајних друштава, чији се утицај препознаје у различитим историјским и политичким процесима.²⁸ Такви наративи поседују јаснију идеолошку кохерентност и омогућавају да се хетерогени догађаји уклопе у јединствену интерпретативну матрицу, чиме конспиролошки дискурс добија облик општијег објашњења сложених околности. Системски наративи интегришу различите догађаје у стабилне обрасце деловања моћних актера, чиме производе осећај структурне читљивости света. У њима се историјски процеси више не доживљавају као контингентни већ као део препознатљивих стратегија које се понављају. Такви наративи имају важну

важним процесима кроз које је пролазило српско друштво. У оквиру предложене типологије, догађајне теорије завере представљају најнижи ниво генерализације, усмерен на објашњење појединачних догађаја путем претпоставке постојања скривеног и намерног деловања ограниченог броја актера. Те интерпретације се најчешће јављају у вези са политичким атентатима, трагедијама, изборним процесима или здравственим кризама, при чему се контингентни и често недовољно разјашњени догађаји преводе у наративе са јасно дефинисаним узроком, намером и кривцем.

²⁸ Примери таквих наратива у српском конспиролошком миљеу повезани су са распадом Југославије и транзицијом, приватизацијом и прерасподелом државних ресурса. Такође, са гашењем домаћих фармацеутских предузећа и отварањем тржишта за велике корпорације. Третирањем независних медија и невладиних организација као инструмената координираних интереса интернационалних актера. Успостављањем представе домаће елите као агената међународних институција и организација итд. Системске теорије завере најчешће се артикулишу у интерпретацијама које транзицију, медије, здравство и управљање ресурсима представљају као делове координисаног деловања глобалних и локалних структура моћи.

когнитивну функцију, пошто омогућавају да се сложени и често непредвидљиви процеси сведу на релативно стабилан модел тумачења који се може примењивати на различите ситуације.

Најшири и аналитички најрадикалнији ниво чине „суперзавереничке“ конструкције, којима се различите завере интегришу у свеобухватне и хијерархијски организоване системе скривене моћи. У тим наративима свет се представља као простор готово потпуне контроле, у којем су политички, економски, научни и медијски процеси подређени деловању глобалних актера и дугорочних стратегија управљања.²⁹ Управо на том нивоу конспиролошки дискурс најјасније поприма обележја онога што се означава као „стигматизовано знање“, то јест система тумачења који се позиционира изван институционално признатих извора ауторитета, али настоји да понуди свеобухватно објашњење света. Суперзавере представљају највиши степен интеграције, у којем се различити дискурси и објашњења синтетизују у свеобухватну космологију моћи. Они функционишу као тотализујући системи знања који настоје да елиминишу случајност и неодређеност, представљајући свет као потпуно контролисан и смислено организован. У антрополошком смислу, ти наративи имају функцију сличну митолошким системима, пошто не само да објашњавају стварност већ и успостављају целовит оквир у којем она постаје разумљива, морално структурирана и егзистенцијално подношљива.

Предложена типологија показује да конспиролошки наративи у Србији не функционишу као скуп изолованих уверења већ као структурирано и слојевито дискурзивно поље у којем се тематски мотиви и нивои генерализације међусобно преплићу и условљавају. Укрштањем тематског и структурног критеријума омогућава се аналитичко праћење начина на који се исти садржински обрасци трансформишу од интерпретација појединачних догађаја до свеобухватних објашњења стања у свету. Управо у томе лежи релевантност те типологије, пошто омогућава да се конспиролошки дис-

²⁹ Тој категорији припадају наративи о „новом светском поретку“ и есхатолошки премиленијалистички наративи који се баве успостављањем владавине Антихриста и његових експонената на Земљи. Такође, део те групе су и наративи коју се ослањају на теорије о биолошкој, технолошкој или фармаколошкој контроли глобалног становништва. Суперзавере представљају највиши ниво генерализације у конспиролошком дискурсу, при чему се појединачне и системске интерпретације интегришу у свеобухватне наративне структуре које претендују да објасне друштвену стварност у целини. За разлику од догађајних и системских теорија, суперзавереничке интерпретације карактерише висок степен апстракције и тотализације, пошто оне не само да повезују различите догађаје и актере већ их и интегришу у кохерентне метанаративе који организују перцепцију света као простора свеобухватне контроле.

курс анализира као динамичан процес ескалације значења, у којем се конкретне сумње постепено уграђују у шире идеолошке и космолошке оквире. Такав приступ отвара простор за даља истраживања циркулације наратива између медијских формата, њихове политичке инструментализације и начина на који публика усваја, трансформише и комбинује различите нивое интерпретације у свакодневном разумевању онога што се догађа око ње.

Иако је ради аналитичке јасноће могуће издвојити те три плус три категорије, важно је нагласити да у емпиријском материјалу оне ретко постоје у чистом облику. Напротив, конспиролошки наративи у српском миљеу показују висок степен флуидности, при чему се интерпретације често крећу од догађајних ка системским, а затим и ка суперзавереничким оквирима. На пример, појединачни догађај може иницијално бити објашњен као локализована завера, да би накнадно био укључен у шири наратив о деловању глобалних актера, а затим и интегрисан у свеобухватну интерпретацију света као простора тоталне контроле. Управо та динамика прелаза између различитих нивоа генерализације представља једну од кључних карактеристика конспиролошког миљеа. Стога се предложена типологија не тумачи као класификација затворених категорија већ као аналитички модел који омогућава праћење начина на који се значења конструишу, проширују и стабилизују у оквиру различитих дискурса.

Конспиролошки дискурс као културни и политички феномен: уместо закључка

Намера нам је била да овим радом покажемо да теорије завере у Србији не могу бити адекватно схваћене уколико се посматрају искључиво као маргинални облици знања или когнитивне девијације. Напротив, оне функционишу као структурирани наративни и дискурзивни репертоари који појединцима и друштвеним групама омогућавају да артикулишу искуства несигурности, историјске дисконтинуитете и перципиране асиметрије моћи. У том смислу, конспиролошки наративи нису само алтернативна објашњења друштвене стварности већ и специфичан културни механизам њене симболичке организације.

Увођењем концепта конспиролошког миљеа, у раду се настојало да се аналитички фокус помери са појединачних наратива ка ширем пољу њихове продукције, циркулације и рецепције. Тај миље, схваћен као динамички спој актера, медијских инфраструктура и интерпретативних пракси, показује да конспиролошки дискурс у Србији не постоји на јасној marginи већ се конституише у оквиру порозних граница између алтернативних и институционалних режима знања. Управо у тој зони преклапања конспиролошки наративи стичу своју друштвену релевантност, делујући истовремено

но као критика постојећих структура моћи и као ресурс њихове политичке инструментализације.

Примена типологије инспирисане Баркуном додатно је показала да конспиролошки наративи у Србији функционишу као континуум који се креће од локализованих интерпретација догађаја ка свеобухватним објашњењима друштвене стварности. Тај прелаз није случајан већ је то кључни механизам којим се појединачни догађаји интегришу у шире структуре значења, чиме се омогућава стабилизација једног специфичног погледа на свет. Управо та способност трансформације и проширивања наративних оквира указује на то да конспиролошки дискурс није статичан већ динамичан систем који континуирано преговара о границама између знања, веровања и интерпретације и манипулације.

Српски контекст, посматран у светлу дугог трајања политичких криза, ратова и постсоцијалистичке трансформације, показује да конспиролошки наративи настају у конкретним историјским и медијским условима који подстичу сумњу у институције и легитимне изворе знања. У том смислу, они нису изузетак већ варијанта ширег обрасца који је препознатљив у различитим савременим друштвима, посебно у контекстима обележеним политичком поларизацијом и медијском фрагментацијом.

Задатак овог рада није био само да опише или да типологизује конспиролошке наративе већ и да покаже да се питање теорија завере не може свести на дистинкцију између истинитог и неистинитог знања. Аналитички је релевантно разумевање начина на који се различити режими истине успостављају, оспоравају и трансформишу у савременим друштвима. Конспиролошки наративи у том процесу делују као симптом, али и као активни чинилац тих трансформација. У том смислу, будућа истраживања теорија завере захтевају померање фокуса са питања „зашто људи верују у завере“ ка питањима „шта теорије завере раде у друштву“ и „под којим условима постају друштвено релевантне“. Управо у том аналитичком помаку лежи потенцијал да се тај феномен разуме не као епистемички проблем који треба кориговати већ као кључни индикатор дубљих промена у односима између знања, моћи и легитимитета у савременом свету.

Изјава

Потврђујем да је поднети чланак резултат оригиналног и независног академског рада аутора, заснованог на мом/нашем сопственом интелектуалном напору, анализи и интерпретацији.

Током припреме овог рукописа, аутор(и) је користио(ли) AI алатку (ChatGPT) за превод са српског на енглески и/или AI алатку (написати коју) за помоћ при уређивању ради побољшања граматике и читљивости.

Аутор(и) је прегледао(ли) и ревидирао(ли) све резултате из ових алата и презима(ју) пуну одговорност за коначни садржај рада

Референце

- Aupers, Stef, and Jaron Harambam. 2019. „From the Unbelievable to the Undeniable: Epistemological Pluralism, or How Conspiracy Theorists Legitimate Their Extraordinary Truth Claims“. *European Journal of Cultural Studies* 24(4): 990–1008.
- Banić Grubišić, Ana. 2021. „Savremene legende, glasine i teorije zavere o pandemiji covid-19 u Srbiji: folkloristička perspektiva“. U: Žikić, Bojan (ur.). *Kovid-19 u Srbiji '20: zbornik radova*. Beograd: Univerzitet u Beogradu i Filozofski fakultet: 141–156.
- Bajford, Jovan. 2006. *Teorija zavere: Srbija protiv „novog svetskog poretka“*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Barkun, Michael. 2003. *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. Berkeley: University of California Press.
- Bauman, Zygmunt. 2010. *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Berger, Peter L., and Thomas Luckmann. 1966. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Anchor Books.
- Birchall, Clare. 2001. „Conspiracy Theories and Academic Discourses: The Necessary Possibility of Popular (Over)interpretation“. *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies* 15(1): 67–76.
- Birchall, Clare. 2006. *Knowledge Goes Pop: From Conspiracy Theory to Gossip*. London and New York: Berg.
- Blanuša, Nebojša. 2011. *Teorije zavjera i hrvatska politička zbilja 1980–2007*. Zagreb: Plejada.
- Boltanski, Luc. 2014. *Mysteries and Conspiracies: Detective Stories, Spy Novels and the Making of Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Bratich, Jack Z. 2008. *Conspiracy Panics: Political Rationality and Popular Culture*. Albany: SUNY Press.
- Brotherton, Rob. 2015. *Suspicious Minds: Why We Believe in Conspiracy Theories*. London: Bloomsbury Sigma.
- Brunvand, Jan Harold. 1981. *The Vanishing Hitchhiker: American Urban Legends and Their Meanings*. New York: W. W. Norton.
- Butter, Michael. 2020. *The Nature of Conspiracy Theories*. Cambridge: Polity Press.
- Butter, Michael, and Peter Knight (eds.). 2020. *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. London and New York: Routledge.
- Butter Michael, Katerina Hatzikidi, Constanze Jeitler, Giacomo Loperfido, and Lili Turza (eds.). 2025. *Populism and Conspiracy Theory: Case Studies and Theoretical Perspectives*. New York: Routledge.
- Byford, Jovan. 2011. *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*. London: Palgrave Macmillan.
- Diković, Jovana. 2011. „Teorije zavere kao alternativni režimi istine i univerzalni sociokulturni fenomen“. *Etnoantropološki problemi* 6(2): 333–348. <https://doi.org/10.21301/EAP.v6i2.3>

- Fenster, Mark. 2008. *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Fine, Gary Alan, and Bill Ellis. 2010. *The Global Grapevine: Why Rumors of Terrorism, Immigration, and Trade Matter*. Oxford: Oxford University Press.
- Foucault, Michel. 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Edited by Colin Gordon. New York: Pantheon Books.
- Furedi, Frank. 2007. *Culture of Fear Revisited: Risk-taking and the Morality of Low Expectation*. London and New York: Continuum.
- Furedi, Frank. 2018. *Populism and European Culture Wars: The Conflict of Values Between Hungary and the EU*. London: Routledge.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Goertzel, Ted. 1994. „Belief in Conspiracy Theories“. *Political Psychology* 15(4): 731–742.
- Gramsci, Antonio. 1971. *Selections from the Prison Notebooks*. Edited and translated by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. New York: International Publishers.
- Harambam, Jaron. 2020. „Contemporary Conspiracy Culture: Truth and Knowledge in an Era of Epistemic Instability“. In *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, edited by Michael Butter and Peter Knight: 381–393. London: Routledge.
- Harambam Jaron, Kamille Grusauskaite, and Lars de Wildt. 2022. „Poly-truth, or the limits of pluralism: Popular debates on conspiracy theories in a post-truth era“. *Public Understanding of Science* 31(6): 784–798. <https://doi.org/10.1177/09636625221092145>
- Hofstadter, Richard. 1996. *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Imhoff, R., Zimmer, F., Klein, O. et al. 2022. „Conspiracy mentality and political orientation across 26 countries“. *Nature Human Behaviour* 6: 392–403. <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01258-7>
- Kovačević, Ivan. 2009. *Urbane legende: Ogledi iz američkog folklor*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Kulenović, Nina. 2021. „Ogled u doba postistine: prolegomena za razumevanje pandemije Kovid-19“. U: Žikić, Bojan (ur.). *Kovid-19 u Srbiji '20: zbornik radova*. Beograd: Univerzitet u Beogradu i Filozofski fakultet 109–125.
- Kulenović, Nina i Miroslav M. Popović. 2025. „Kritički pregled osnovnih teorijskih perspektiva o teorijama zavere i neki istorijski primeri“. *Etnoantropološki problemi* 20(1): 93–122. <https://doi.org/10.21301/eap.v20i1.4>
- Lukić, Petar. 2020. „Idući između dve paradigme – sociokulturni pristup u izučavanju teorija zavere“. *Sociologija* 62(2): 193–216. <https://doi.org/10.2298/SOC2002193L>
- Petar Lukić, Iris Žeželj, and Biljana Stanković. 2019. „How (Ir)rational Is it to Believe in Contradictory Conspiracy Theories?“ *Europe's Journal of Psychology* 15(1): 94–107. <https://doi.org/10.5964/ejop.v15i1.1690>
- Madisson, Mari-Liis, and Andreas Ventsel. 2021. *Strategic Conspiracy Narratives: A Semiotic Approach*. London and New York: Routledge.
- Marjanić, Suzana. 2016. „Teorije zavjera kao urbane predaje/legende s paranoidnom matricom“. *Narodna umjetnost* 53(2): 111–131. <https://doi.org/10.15176/vol53no207>
- Marković, Jelena. 2018. „Personal Narrative, Conspiracy Theory and (Not) Belonging“. *Studia Ethnologica Croatica* 30: 253–277. <https://doi.org/10.17234/SEC.30.2>

- Masco, Joseph, and Lisa Wedeen (eds.). 2024. *Conspiracy Theory*. Durham, NC: Duke University Press.
- Muirhead, Russell, and Nancy L. Rosenblum. 2019. *A Lot of People Are Saying: The New Conspiracism and the Assault on Democracy*. Princeton: Princeton University Press.
- Palavestra, Aleksandar. 2010. „Izmišljanje tradicije: ‘vinčansko pismo’“. *Etnoantropološki problemi* 5(2): 239–258. <https://doi.org/10.21301/eap.v5i2.11>
- Pigden, Charles. 1995. „Popper Revisited, or What Is Wrong with Conspiracy Theories?“. *Philosophy of the Social Sciences* 25(1): 3–34. <https://doi.org/10.1177/004839319502500101>
- Popper, Karl. 2013. *The Open Society and Its Enemies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pozzoni, Maria Chiara, and Giuseppe Quattromini. 2024. „From Folklore to Conspiracy Beliefs: A Gramscian Approach to Conspiracy Theory Studies“. *Genealogy* 8: 145. <https://doi.org/10.3390/genealogy8040145>
- Radić, Radivoj. 2005. *Srbi pre Adama i posle njega*. Beograd: Stubovi kulture.
- Silverstein, Paul A. 2002. „An Excess Of Truth: Violence, Conspiracy Theorizing and the Algerian Civil War“. *Anthropological Quarterly* 75(4): 643–674. <https://doi.org/10.1353/anq.2002.0068>
- Sunstein, Cass R., and Adrian Vermeule. 2009. „Conspiracy Theories: Causes and Cures“. *Journal of Political Philosophy* 17(2): 202–227. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9760.2008.00325.x>
- Svensen, Lars Fr. H. 2008. *Filozofija straha*. Beograd: Geopoetika.
- Teovanović Predrag, Lukić Predrag, Zupan Zoran, Lazić Aleksandra, Ninković Milica, Žeželj Iris. 2021. „Irrational beliefs differentially predict adherence to guidelines and pseudoscientific practices during the COVID-19 pandemic“. *Applied Cognitive Psychology* 35: 486–496. <https://doi.org/10.1002/acp.3770>
- Uscinski, Joseph E. (ed.). 2018. *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. Oxford: Oxford University Press.
- Wodak, Ruth. 2015. *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. London: SAGE.

Milan Tomašević

Institute of Ethnography SASA, Belgrade

milan.tomasevic@ei.sanu.ac.rs

*The Conspiratorial Milieu in Serbia:
Narratives, Distrust and Interpretations of Social Reality*

This article examines conspiracy theories in Serbia as a structured cultural and discursive formation rather than as marginal or pathological beliefs. Drawing on anthropological and folkloristic approaches, conspiratorial narratives are conceptualized as forms of stigmatized knowledge that function as inter-

pretative frameworks through which social actors make sense of uncertainty, power relations, and institutional distrust. The analysis adopts the concept of the conspiratorial milieu, defined as a dynamic configuration of actors, media infrastructures, and interpretative practices within which such narratives are produced, circulated, and legitimized. Methodologically, the study is based on a qualitative analysis of a heterogeneous corpus of media texts, popular publications, and digital content produced in Serbia from the beginning of the new millennium to the present. Building on Michael Barkun's typology, it demonstrates that conspiratorial narratives operate along a continuum ranging from event-based explanations to systemic and superconspiratorial frameworks, thereby enabling the expansion and stabilization of broader worldviews. The Serbian case shows that conspiracy theories are not confined to the social margins but circulate across the porous boundaries between alternative and mainstream discourse. The article argues that the analytical relevance of conspiracy theories lies not in their truth-value but in their capacity to articulate competing regimes of knowledge and to mediate contemporary transformations in the relationship between media, power and social meaning.

Keywords: conspiracy theories, conspiratorial milieu, pathologization, worldview, media, instrumentalization

Primljeno / Received: 8.04. 2026.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 14.07.2026.